

Over wereldbeschouwing, geborgenheid en autonomie

(lezing voor de Kring van filosofie en psychologie, Bilthoven 2004)

Deze lezing draait om de functie van levensbeschouwingen voor ons leven, over de noodzaak hiervan en over het verlies hiervan in de Moderne Tijd, met alle gevolgen van dien (onzekerheid en ongeborgenheid). Ik begin daarom –heel schoolmeesterachtig- met een korte analyse wat een levensbeschouwing is en welke functies zij vervult of heeft vervuld.

Daarna laat ik het probleem zien waar de stuurgroep, die dit onderwerp voorbereidde, mee worstelde. Dan –en dat is de hoofdmoot van deze lezing- wil ik uitleggen waarom ik vreemd ben geworden aan deze probleemstelling en hoe ik een andere kijk heb gekregen op het probleem van de levensbeschouwingen. Hiervoor is het nodig, dat ik u deelgenoot maak van mijn persoonlijke zwerftochten door de filosofie en de conclusies die ik hieruit getrokken heb. Ik besluit met een droombeeld.

Indeling van de lezing:

1. Wat is een levensbeschouwing? 1
2. Het probleem dat de stuurgroep stelt 2
3. Mijn zwerftochten door de filosofie 3
4. Enkele conclusies uit deze zwerftochten 5
5. Een droombeeld 10

1. Wat is een levensbeschouwing?

De beste omschrijving van wat een wereld- of levensbeschouwing is vond ik bij Theodoor Adorno (1903-1969), één van de steunpilaren van de Frankfurter Schule. Hij zegt: 'Ik noem wereldbeschouwingen voorstellingen van het wezen en de samenhang van de dingen, van de wereld, van de mens, die tegemoet komen aan de subjectieve behoefte aan eenheid, aan verklaring, aan laatste antwoorden en die omwille van deze bevrediging de pretentie van het objectief ware oproept' (Th. Adorno, *Philosophische Terminologie*, Bd 1, 1973).

Wie de draad niet kwijt wil raken in deze lezing, zal deze omschrijving van Adorno voor ogen moeten houden. In feite draai ik hier steeds om heen. Ik som daarom de belangrijkste elementen nog even op:

- voorstellingen van het wezen en de samenhang van mens en wereld,
- die tegemoet komen aan de subjectieve behoefte van de mens aan eenheid, aan verklaring, aan laatste antwoorden,
- die de pretentie hebben dat ze objectief waar zijn.

Uitwerking bij Adorno

- Er is behoefte aan een uniforme levensbeschouwing. Dat geeft zekerheid, laat geen gaten vallen, verklaart alles in zich, heft alles op. Iedere mens heeft nu eenmaal een dergelijke behoefte, in ieder geval als hij überhaupt een geestelijke mens is en gelijktijdig in een zekere naïviteit op de filosofische vragen afkomt.
- Comfort van het innerlijk leven. Vooral in het burgerlijke bewustzijn, schrijft Adorno, is het diep verankerd, dat ideologieën die men eigenlijk niet serieus neemt, toch aanhangt, 'omdat ze voor het comfort van het innerlijk leven dienstig zijn.
- Een belangrijk moment van de wereldbeschouwing is de 'binding' die ze geeft. Hieraan moet men vasthouden ondanks alle kritiek, n.l. 'het elan van het subject het zelf uit te zoeken, zonder zich iets te laten voorschrijven'.
- Iets hebben waaraan men zich wil houden
- Filosofie als zelfstandige onderzoeking van iedere voorgegeven inhoud

Bindingen wil i.v.m. wereldbeschouwingen zeggen: ik ben katholiek, ik ben protestant, enz. , met de neiging dit als heteronoom en objectief te zien, een waarheid op zich (gebrek aan vertrouwen in eigen verstand, wat de filosofie juist vraagt. Het verlangen naar een geestelijke inhoud is nog geen bewijs van het bestaan van zo'n inhoud. Het is een projectie).

Deze omschrijving is in feite gecompliceerder dan Adorno aangeeft. Een levensbeschouwing omvat veel meer elementen. Ik noem er een viertal, die samenhangen met onze menselijke vermogens:

- (1) een intellectuele of ideologische component. In elke levensbeschouwing zitten een aantal ideeën omtrent leven en wereld, die als de 'waarheid' gezien worden;
- (2) een waarde-component. Ze geven een bepaald ethos aan, een bepaalde wijze van leven;
- (3) een psychische component: beleving en mentaliteit. Een levensbeschouwing dient ook om angst- en schuldgevoelens te bezweren en om zekerheid en veiligheid te bieden;
- (4) een creatieve en verbeeldingscomponent. Ze zoekt haar waarheid op bepaalde wijze uit te drukken in teksten, verhalen, muziek, beeldende vormen, symbolen. Daarmee scheidt ze verbondenheid tussen mensen.

Iedereen vormt zich naar eigen voorkeur en aandrif, met grotere en geringere kennis van feiten, onder invloed van milieu, traditie en opvoeding, een denkbeeld omtrent het geheel van de dingen, omtrent de wereld waarin hij leeft, en de plaats die hij zelf daarin inneemt.

Zo'n voorstelling of denkbeeld van de werkelijkheid is van metafysische of theologische aard. Ze kan niet wetenschappelijk bewezen of afgewezen worden, maar berust op een aantal geloofsovertuigingen. Ze geeft daarom ook geen feitelijke beschrijving van de wereld waarin de mens leeft (zoals de wetenschappen dat doen), maar ze biedt een visie, een oriëntatie op het geheel van de werkelijkheid, in een metaforische, niet-logische taal.

Er is een groot verschil tussen wetenschap en wereldbeschouwing. Wetenschap richt zich op de in de ervaring gegeven verschijnselen, terwijl een wereldbeschouwing de betekenis en de zin van een 'omvattend geheel' op metaforische wijze tracht te vatten. Op metaforische wijze wil zeggen: in de wereldbeschouwingen wordt gepoogd het onbegrijpelijke begrijpelijk te maken door het in een (zintuiglijk) beeld tegenwoordig te stellen.

De typologie van wereldbeschouwingen. Tegen de pretentie van algemeen geldigheid staat de veelheid van filosofische systemen. Iedere metafysica, als een door een specifieke historisch grondstemming gedragen wereldbeschouwing, vormt noodzakelijk een historisch begrensde verschijning. Dat is geen ramp, want de waarde van de filosofische wereldbeschouwing bestaat hierin, dat ze de mens oriënteren in het door ondoorgrondelijke raadsels gekenmerkte leven, ook al legt iedere filosofische wereldbeschouwing hierin zijn eigen accent.

2. Het probleem dat de stuurgroep stelt

Het verslag van de onderlinge discussie die de stuurgroep mij heeft toegestuurd over 'geborgenheid en autonomie' als onderdeel van het zoeken naar 'de menselijke maat' schetst het volgende probleem. Er is in onze moderne tijd geen collectieve zingeving meer aan het leven, waar iedereen zich in kan vinden en wat zekerheid in het denken, troost en geborgenheid in het gemoedsleven geeft. Door het ontbreken hiervan is er ook geen gemeenschap meer, waarin mensen elkaar vinden (een geloofsgemeenschap). Iedereen moet de zin van het leven nu zelf uitvinden, dus zelf zijn eigen zekerheid, troost en geborgenheid zoeken en zijn eigen sociale verbanden. Dat lijkt een te zware opgave voor veel mensen.

Een korte reactie van mijn kant. Aan het bovengeschetste beeld ligt de vooronderstelling ten grondslag, dat een collectieve zingeving aan het leven (christelijk, humanistisch, islamitisch, enz.) en de sociale verbanden, die hierop gebaseerd zijn, een 'noodzakelijk goed' zijn, waar de mens naar moet streven. Van deze veronderstelling ben ik in mijn leven vervreemd geraakt. Ze doet mij nostalgisch aan. Het roept herinneringen op aan mijn theologische en filosofische jeugd, waar ik mij in de loop van mijn leven van losgemaakt hebt.

3. Mijn zwerftochten door de filosofie

Ik wil u deelgenoot maken van mijn zwerftochten door de filosofie, waardoor ik op het gebied van levens- en wereldbeschouwingen op een heel ander spoor ben gekomen dan de stuurgroep. Het spoor loopt nog altijd en het einde is nog niet in zicht. Ik stip ze slechts even aan als 'momenten van bezinning in mijn eigen leven'. Ieder punt is een verdere uitleg waard (een verdere uitleg vindt u in mijn boeken, die in de pauze te koop zijn. De prijs staat voorin). Ik hoop, dat het louter aanstippen hiervan met een korte toelichting toch een bepaalde sfeer van leven en denken zal oproepen.

Het vertrekpunt van mijn zwerftocht was het 'huis van de roomse kerk', met zijn dogmatische en morele ommuringen (over 'zekerheid en geborgenheid' gesproken!). Ik stootte bij mijn zwerftocht door de filosofie op de volgende punten, die mijn denken over levensbeschouwingen hebben beïnvloed: (1) het niet-weten bij Socrates, (2) het pleidooi van Plato voor de onsterfelijkheid van de ziel, (3) het cynisme van Diogenes over alle theorieën en systemen van denken en leven, (4) de grenzen van de rede bij Kant, (5) de noodzakelijke illusies bij Kant en Nietzsche.

Het belang van het niet-weten

Socrates (469-399 v. Chr.) staat in de filosofie bekend als een zeer scherpzinnig man, die niets liever deed dan onrust stoken in de wereld van zijn toehoorders. Zijn doel was hen ervan te overtuigen dat al hun weten uiteindelijk uitloopt op een niet-weten. Hij was pas tevreden, als mensen onzeker werden en tot de ontdekking kwamen, dat ze over belangrijke levensvragen ofwel nog nooit hadden nagedacht, ofwel vastgeroeste meningen hadden. Hij voerde een pleidooi voor het 'wakkere weten' in plaats van 'slapen' of 'slaapwandelen'.

In de geschiedenis van de filosofie krijgt het de naam van 'geleerde onwetendheid'. Het is de 'geleerde onwetendheid' die de mens bij zijn onderzoek naar zijn eigen leven leidt, dat wil zeggen een weten, dat zich bewust is van zijn eigen principiële ontoereikendheid. Dit verlamt het kennen echter niet, maar inspireert het om steeds nieuwe gebieden te exploreren en daarvan te genieten.

Het pleidooi van Plato voor de onsterfelijkheid van de ziel

In mijn ogen is het eerste rampzalige moment in de geschiedenis van het filosofisch denken het moment waarop Plato (427-347 v. Chr.) een 'wereld achter deze wereld' gaat scheppen en aan de ziel als adem (de bron van leven) onsterfelijkheid toekent om in deze werkelijke, ideale wereld terecht te kunnen komen. De metafysica is geboren, met alle gevolgen van dien.

De rampzaligheid zit hem in het feit, dat dit moment een enorme invloed hebben gehad in het verdere verloop van het denken. De bloei van de metafysica sinds Plato en het idee, dat er een wereld achter, boven deze wereld is als ideale wereld en de ziel het blijvende is in de mens, gericht op het eeuwige, hebben een groot deel van de westerse filosofie bepaald. Ze

heeft ook invloed gehad op het christendom en de islam.

Het cynisme van Diogenes over alle theorieën en systemen van leven en denken

Diogenes van Sinope (ca. 400-325 v. Chr.) steekt de draak met alles en iedereen (o.a. met Plato over zijn 'luchtfietserijen'). Hij verzet zich tegen elke theorie en tegen elke stellingname. Hij is anti-theoreticus en anti-dogmaticus. Iedere analyse wordt belachelijk gemaakt. Dat geldt zowel voor de problemen die hij bespreekt als voor de begrippen, die hij hiervoor gebruikt. Diogenes mist de drang naar een absolute waarheid over de wereld. Zijn wijsgerig engagement ligt juist in de bevrijding van de hartstocht voor de waarheid waar de filosofie vol van is. Wel blijft hij zoeken naar een ethische levenswijze die bij deze sceptische en cynische houding past (een onthecht bestaan, geen slaaf van je eigen lichamelijke en emotionele behoeften).

De eerbied voor de grenzen van de rede bij Kant

Kant (1724-1804) trekt in zijn onderzoek van de rede een duidelijke grens. De zuivere rede brengt ons tot aan haar eigen grenzen en opent daarmee een perspectief op wat over die grens heen ligt. Maar zij verschaft ons geen eigenlijke kennis meer van wat zich aan gene zijde van die grens bevindt. Hiermee komt de hele traditionele metafysica voor hem op de helling te staan.

De traditionele metafysica heeft zich altijd tot taak gesteld het begrip 'kennen' zodanig uit te rekken, dat het ook de bovenzinnelijke wereld in kaart kan brengen. Dat kon ze volgens Kant alleen blijven doen, omdat zij haar eigen denkproces niet analyseerde. Zij hield zich onbekommerd bezig met de bovenzinnelijke werkelijkheid, d.w.z. met een werkelijkheid achter onze gewone zintuiglijke werkelijkheid, waarop alles gebaseerd was. Op deze wijze kon de metafysica uitspraken doen over het bestaan van God, de onsterfelijkheid van de ziel, de vrije wil, de zin van het leven. Zij ging er van uit, dat er op dit gebied absolute kennis mogelijk was en dat deze kennis superieur was aan alle andere kennis. Vandaar dat de traditionele metafysica zichzelf tooide met de predicaten: hoogste wetenschap, koningin van de wetenschappen, wijsheid.

De noodzakelijke illusies bij Kant en Nietzsche

Zowel Kant als naderhand Nietzsche vegen de vloer aan met de traditionele metafysica. Toch gebeurt er bij beiden iets heel opmerkelijks. Vanuit hun eigen filosofie ontwikkelen ze een idee van 'noodzakelijke illusies', die betrekking hebben op de grens van denken die ze zelf getrokken hebben. Een korte schets hiervan.

Kant

Bij zijn analyse van de structuur van de menselijke rede stoot Kant op een terrein, dat hij noemt: het gebied van de transcendentale of zuivere ideeën. Ze liggen ten grondslag aan het menselijk denken. Deze ideeën gelden onvoorwaardelijk, omdat ze niet aan onze gewone ervaring gekoppeld zijn. Terwijl in onze ervaring slechts een deel van de werkelijkheid kan worden beleefd, maken de transcendentale ideeën het mogelijk om het geheel van de menselijke ervaring te begrijpen. Ze hebben betrekking op vragen over het ik, over de wereld als totaliteit, over het bestaan van God, over de zin van het leven, over de onsterfelijkheid van de ziel.

Kant maakt hiermee een onderscheid tussen corrigeerbare en noodzakelijke illusies. Voor

hem behoren de transcendentale ideeën tot deze laatste categorie. Ze hebben niet te maken met logische fouten of met drogredenen die te weerleggen zijn. Men kan, zoveel als men wil, ze ontmaskeren en ontzenuwen, maar ze blijven de rede begoochelen. Ze komen voort uit het menselijk denken en zijn dus subjectief van aard. Maar mensen hebben de neiging om te denken, dat er een bepaalde werkelijkheid aan beantwoordt. Dat is voor Kant een stap te ver. Voor hem verwijzen deze ideeën niet naar iets in de realiteit, maar ze helpen het verstand om tot een systematische eenheid en samenhang te komen. Ook al beantwoordt hieraan geen werkelijkheid, toch kan de mens ze niet anders opvatten dan 'alsof' ze naar iets in de realiteit verwijzen. Hiermee wordt het schema waarheid - onwaarheid door de war gegooid en ontstaat de paradox van de niet-onware illusie. De mens koestert die illusie en tegelijk wéét hij dat het illusies zijn. Het zijn 'reflexieve illusies'. Het is als met een mens die - eenmaal uit de droom geholpen - verder droomt, maar nu wéét dat hij droomt.

Nietzsche

Vond Kant de bron van de noodzakelijke illusies in de structuur van de menselijke rede, Nietzsche (1844-1900) betreft het begrip 'illusie' op het menselijk leven zelf en op de eisen die het leven stelt. Voor hem is het hele bewustzijn van de mens één grote droom of illusie. Het berust op schijn, kunst, begoocheling, optisch bedrog. Het bewustzijn vervormt de werkelijkheid. Maar zonder dit illusoire bewustzijn zou de mens niet kunnen leven. Het zou zijn levenskracht en vitaliteit ondermijnen. Dit bewustzijn schermt de mens af, tot zijn eigen zelfbehoud, tegen de gruwelijke waarheid van het bestaan, tegen het leven in al zijn zinloosheid. " Er is maar één wereld en deze is vals, wreed, vol tegenspraken, misleidend, zonder zin". "Een dergelijke wereld is de ware wereld. We hebben de leugen nodig om over deze realiteit, deze 'waarheid' te zegevieren, dat wil zeggen: om te leven".

4. Enkele conclusies uit deze zwerftochten

Zoals u aan mijn zwerftochten kunt proeven, voel ik me thuis in een cultuur, waarin mensen

- het niet-weten in ere houden,
- waarin ze argwanend staan tegenover alle grote systemen van denken (religieus, filosofisch, politiek),
- waarin ze de grens van de rede respecteren,
- maar het toch niet kunnen laten om over die grens heen te gaan en van 'noodzakelijke illusies' ('reflexieve' illusies) te leven en hieraan vorm te geven in allerlei vormen van kunst, vooral poëzie en literatuur, in mythe en religie.

Ik wil dit alles in enkele conclusies samenvatten, die op zich een nieuwe lezing zouden vragen. Ik wil slechts enkele hoofdlijnen aangeven in de richting van wereldbeschouwingen in de vorm van mythes en religies, in de hoop dat u dit als punten van discussie ziet

4.1. De eerste conclusie

De mens is een metafysisch dier, dat de neiging heeft een metafysica te ontwerpen, maar deze neiging niet moet volgen, wil hij zijn eigen metafysische aard niet verloochenen.

De mens is een metafysisch dier. Het woord 'metafysisch dier' stamt van Kant en Schopenhauer (1788-1860). De metafysische aard van de mens heeft zich in de loop van de geschiedenis op allerlei manieren gemanifesteerd. De mens verwondert zich over zijn eigen leven. Hij stelt vragen

over zijn eigen oorsprong en bestemming en die van de mensheid in haar geheel. Hij droomt van een 'afgerond leven'. Hij zoekt naar eenheid en geluk in zijn leven als verwerkelijking van deze droom. Hij ondervindt, dat hij in deze zoektocht niet kan slagen en er daarom een gevoel van onvoldaanheid in hem achterblijft.

Het probleem is, dat dit metafysisch dier zich hier niet bij neer legt. Hij probeert een antwoord te vinden op deze existentiële vragen. De verwondering en verbijstering over het bestaan kunnen de mens net zo lang blijven prikkelen, totdat hij zich gewonnen geeft aan een of andere buitenaardse verklaring van zijn bestaan. De metafysica speelt hier op in. Zij biedt de mens iets aan waar hij naar verlangt, maar wat buiten zijn mogelijkheden ligt en wat de verwondering en verbijstering in hem doodt. De metafysica plaatst een 'is-teken', waar een vraagteken moet blijven staan.

4.2. De tweede conclusie

Het is één van de taken van de huidige filosofie om de grensoverschrijding van metafysische en religieuze wereldbeschouwingen te ontmaskeren

Adorno spreekt hier zelfs over 'liquideren van wereldbeschouwingen', de pretentie van het objectief ware moet ontmaskerd worden.

De opgave van de filosofie is de wereldbeschouwing te liquideren, niet te bevestigen.

Hiermee: tegen een standpunt filosofie, tot systeem verheven mening.

Wereldbeschouwingen overschrijden de grens van het rationele denken en ontwerpen een 'tegenover' met allerlei namen (het Goede, Het Ware, het Schone of het Goddelijke, God, Allah, enz.). Dat is een 'tegenover' dat het eerste recht van spreken en oordelen krijgt over ons leven, over het doel van ons leven, over ons hele doen en laten. Het is het omzetten van een wensdroom in een realiteit met een hoofdletter (projectie).

Ik vind deze zelfde opvatting terug bij de hedendaagse Amerikaanse filosoof Putnam terug. Hij onderkent, ook in de moderne filosofie, nog steeds het gevaar, dat filosofen zich verlustigen in de illusie van de metafysica, die hierin bestaat dat filosofen op zoek gaan naar een vaste grond van absolute feiten en waarden, waaruit zij de correcte en goede oplossingen op een technische manier zouden kunnen deduceren. Om filosofie te hernieuwen moeten wij de illusies die gewekt worden door het verlangen naar een vaste grond vermijden. Al te goed beseft Putnam wat het betekent om definitief in een veilige haven voor anker te willen gaan. "Binnen ons is er iets dat naar meer verlangt dan wat in ons bereik ligt, en dat tegelijkertijd de zekerheid die wij hebben, ontvlied". Wij moeten leren aanvaarden wat wij aankunnen, en het hoogste (eigenlijk het eerste) wat wij aankunnen is onze menselijkheid.

De huidige filosofie moet de wereldbeschouwingen die de grens overschrijden en een metafysisch systeem scheppen liquideren. Dit is een woord van Adorno. De filosofie moet de pretentie ontmaskeren van het objectief ware.

Hier ligt n.l. het gevaar van een het scheppen van een 'tegenover' dat met hoofdletters geschreven wordt: het Goede, Ware en Schone bij Plato, Jahweh in het jodendom, het goddelijke, God in het christendom, Allah in de islam. Dit 'tegenover' is gevaarlijk, omdat de mens het leven uit handen gaat geven aan een instantie (hoe liefdevol soms ook) die het eerste recht van spreken en bevelen heeft. Metafysica en hierop gebaseerd een ethiek met een heteronome instelling.

4.3. De derde conclusie

De mens is een dier met verbeelding, dat een onuitroeibare neiging heeft de grenzen van de rede te

overschrijden en van 'noodzakelijke illusies' te gaan leven.

Ik ontleen deze conclusie aan Kant. De mens is in zijn gewone doen en laten al voortdurend met grensoverschrijdingen bezig, maar ook met de laatste grens van het denken. De mens is een wezen dat zijn eigenlijke houvast zoekt bij hetgeen niet is, en zo beschouwd als nietig moet worden gekwalificeerd. Het stelt hem in staat het bestaan onder het perspectief van het afwezige en ontbrekende, maar tegelijk als mogelijk voorstelbare of indenkbare te houden. Zijn 'overschrijdingsbehoefte' is diep gefundeerd (R. Beerling, Niet te geloven (Deventer 1979), blz. 41).

Wat over de grens van het kenbare ligt, blijft trekken en manifesteert zich in het scheppen van 'noodzakelijke illusies'. Deze gedachte van Kant en Nietzsche komen we ook tegen in de hedendaagse literatuur, Men spreekt hier van 'houdbare illusies van zin die door de verbeelding worden geschapen en troost geven in het leven'. Er worden beelden geschapen van het onkenbare, wetende dat het illusies zijn. Vandaar spreekt men over 'reflexieve illusies'. Kopland geeft er een andere naam aan: 'superieure leugens'. Dit te weten, ervaart men als troost".

In de Nederlandse literatuur spreekt men van 'houdbare illusies van zin, die door de verbeelding worden geschapen en troost geven in het leven' of, zoals met woorden van de romanschrijver Kellendonk: 'oprecht veinzen'. Omdat het woord 'illusie' zo'n negatieve betekenis heeft (zinsbegoocheling), zou ik liever over verbeelding praten. Beelden scheppen van het onkenbare.

Met het woord 'verbeelding' open ik een heel nieuw terrein van denken. Filosofen, dichters en romanschrijvers hebben zich hier uitvoerig mee bezig gehouden. Voor Kant is de verbeelding voor het menselijk leven even fundamenteel als het begrip of de rede. Volgens sommige dichters is het 'de grootste gave van de mens'. De verbeelding is in hun ogen primordiaal een orgaan van kennis, aangezien die de noodzakelijke voorwaarde is voor elke waarneming. Bovendien is de verbeelding een vermogen dat door middel van mythen en symbolen het hoogste weten tot uitdrukking brengt (O. Paz, De boog en de lier, 255).

Een kleine filosofische terreinverkenning:

Kant over transcendentale en empirische verbeelding.

Kant (1724-1804):

De transcendentale verbeelding is de wortel van gevoel en begrip. Ze maakt het oordeel mogelijk. De verbeelding ontvouwt of projecteert de objecten. Zonder verbeelding zou er waarneming noch oordeel zijn.

De empirische verbeelding uit zich in het gewone dagelijkse leven, dat gevuld is met allerlei beelden, ook drogbeelden (de illusies die onmaskerd moeten worden, willen mensen niet in droombeelden gaan leven). Ze is ook werkzaam op het gebied van het onkenbare. De verbeelding is hier het vermogen om door middel van mythen en symbolen het hoogste weten (het niet-weten) vorm te geven.

Coleridge over de verbeelding

Volgens de dichter Coleridge (1772-1834) is de verbeelding de grootste gave van de mens en in de primordiale vorm ervan ligt 'de oerkracht van elke menselijke waarneming'. Coleridge beschouwt de verbeelding bovendien in een tweede betekenis van het woord: niet alleen als orgaan van de kennis, maar ook als het vermogen die tot uitdrukking te brengen in symbolen

en mythen. In deze tweede betekenis is het weten dat de verbeelding ons verschaft niet werkelijk een kennis: het is het hoogste weten (dus voor mij GK: niet-weten).

Wie over de grens van het kenbare heengaat, moet weten, dat hij of zij de wereld van de logica met zijn logische taal verlaat en zich gaat bewegen in de wereld van metaforen en symbolen met hun metaforische en symbolische taal. De logische taal houdt zich bezig met waarnemingen en conclusies die duidelijk controleerbaar en weerlegbaar zijn. In de wereld van metaforen en symbolen is hiervan geen sprake. Ze openen een wereld waarin de mens probeert de geheimen van het leven in beelden te vangen, zonder deze te kunnen begrijpen en in begrippen op te lossen. Hier gaat het woord 'waarheid' een heel andere rol spelen.. Eenduidig/veeluidig.

Kopland over twee soorten redelijkheid

De dichter Kopland (1934-2012) maakt hier het onderscheid tussen conventionele redelijkheid en creatieve redelijkheid. In deze laatste (het rijk van de verbeelding) is geen sprake, waarin waarnemingen en conclusies duidelijk controleerbaar en weerlegbaar zijn. Er bestaat een noodzaak van een zekere ontvankelijkheid en onbevangenheid, de bereidheid om iets, door het harnas van de conventionele rede heen, bij zich binnen te laten dringen. Deze explorerende rationaliteit heeft de mogelijkheid een beschrijving te geven van een voor ons onbekende werkelijkheid. Hierin is geen sprake van een taal, waarin waarnemingen en conclusies duidelijk controleerbaar en weerlegbaar zijn. Als men deze gangbare beelden van de wereld loslaat leidt het nadenken tot de paradoxale ontdekking, dat weten en begrijpen het zicht openen op wat de mens niet weet en niet begrijpt, dat de geheimen van de wereld zich uitbreiden. Zonder het irrationele zoeken en tasten is er geen vooruitgang mogelijk. Wat het uiteindelijk oplevert, zegt Kopland, zijn 'superieure leugens'. Dit te weten ervaart hij als troost.

Er ligt hier voor de filosofie een belangrijk probleem verscholen: het probleem van 'zijn' en 'worden'. De logica zet de werkelijkheid stil om haar te kunnen beschrijven, terwijl de metaforische taal in staat is het 'worden' uit te beelden, zoals dit gebeurt in de literatuur, vooral in de poëzie. Hier heerst geen eenduidigheid meer, maar meerduidigheid.

4.4. De vierde conclusie

Mythe en religie zijn de belangrijkste uitingen van de verbeeldingskracht van de mensheid met betrekking tot de hoogste vorm van weten (niet-weten)

Op het terrein van de wereldbeschouwingen, waarin filosofie in zijn metafysische gedaante, religie, godsdienst en mystiek een belangrijke rol spelen, heerst er een grote wanorde wat betreft terminologie. Iedereen vult zelf zo'n beetje in, wat hij of zij verstaat onder mythe, metafysica, religie, godsdienst, mystiek. Ik geef hier mijn eigen invulling aan.

mythen

De mythen zijn de oudste verhalen van de mensheid. Alles wat de mensen wezenlijk raakt wordt in een web van interpretaties geweven. Cruciale gebeurtenissen als geboorte, huwelijk, ziekte dood, oorlog, de oogst enz. vinden hierin hun plaats. Alle culturen hebben hier vorm aan gegeven en doen dit nog dagelijks. Het zijn de verhalenvertellers die deze traditie levend houden en van nieuw materiaal voorzien. Mythen worden uitgelokt door kijken en bewonderen en door verhalen verzinnen over wat men ziet.

Mythen zijn verhalen over handelingen van goden, halfgoden of goddelijke voorouders, die in de oertijd zijn verricht. Hierdoor werd de wereld geschapen of minstens geordend, zodat cultuur mogelijk werd. Er zijn vele soorten van mythen: over de schepping van de wereld en van de mens, over het ontstaan van de goden, over het instellen van de cultus, over het heil van de mens en over de toekomst van de kosmos en de enkeling. In de mythen wordt zichtbaar, dat de mens zich nog helemaal opgenomen voelt in de wereld om hem heen (minder reflexief dan religies, minder afstand tot de werkelijkheid).

religies

Aan de religies ligt de 'religieuze ervaring' ten grondslag. Deze kan men omschrijven als het in-contact-treden van de mens met een geheel, dat hem te boven gaat, een totaliteit. Hierin zijn twee stappen te onderkennen. (1) Religieus-zijn betekent zichzelf ervaren als element van een grotere samenhang, zich hiermee verbonden voelen (religare betekent zich vasthechten, vastbinden; de sterkste vorm van verbondenheid noemen we extase), zichzelf als de mindere beleven, beseffen, dat men zonder die totaliteit niets is, niets kan nastreven, voelen, willen, doen. (2) De religieuze ervaring is een toespitsing van de totaliteitservaring in het algemeen (erotische relatie). Zij heeft te maken met het sacrale in tegenstelling tot het profane. Het sacrale onderscheidt zich van het profane, omdat het gaat over iets mysterieus (onbekend, onherkenbaar, onaantastbaar) en van centraal belang is voor de mens als behoeftig wezen. Het sacrale heeft een positieve en negatieve geladenheid. Het is fascinerend en tremendum, d.w.z. het fascineert: bindt, boeit, trekt aan, wekt bewondering en eerbied, maakt enthousiast en zoekt toenadering. Als tremendum wekt het bij de mens vrees op, stoot hem af, zet hem aan tot vluchten.

Poëzie en filosofie culminerend in de mythe. De poëtische en filosofische ervaring vermengen zich met de religie. Maar religie is geen openbaring, maar een geestestoestand, een soort laatste akkoord van het zijn van de mens met het zijn van het universum. God is een zuivere substantie, waarover de rede niets kan zeggen behalve dat die onuitsprekelijk is. Religie is poëzie en haar waarheden, los van elke sektarische mening zijn poëtische waarheden: het zijn symbolen en mythen.

De poëzie wordt begrepen als het oerprincipe waarop de waarheden van de religie als secundaire en historische manifestaties, indien niet als tirannieke opeenstapelingen en verhullende maskers, rusten. Vandaar dat de dichter niet anders kan doen dan genoegen voelen over de kritiek die de rationele geest levert op de religie. Maar zodra deze zelfde kritische geest zich tot opvolger van de godsdienst uitroept, veroordeelt de dichter die.

De opdracht van de dichter bestaat hierin dat hij de stem van de beweging is die 'nee' zegt tegen God en zijn prelaten, en 'ja' tegen de mensen. De Schrift van de nieuwe wereld zal het woord van de dichter zijn, die een mens openbaart, vrij van goden en heersers, zonder bemiddelaars voor dood en voor leven.

De zintuigen noch het denkvermogen zijn het natuurlijk orgaan van de kennis (aldus Blake). Beide zijn beperkt en eigenlijk tegengesteld aan onze uiteindelijke essentie, die een grenzeloze begeerte is. De mens is verbeelding en begeerte. De ware geschiedenis van de mens is die van de beelden: de mythologie. 'De dichter ontdoet de heilige boeken van vergissingen en schrijft onwetendheid waar zonde te lezen was, vrijheid waar autoriteit was geschreven, moment waar eeuwigheid stond gegrift'.

Voor mij staan in al deze uitingen van de metafysische en religieuze verbeeldingskracht de zwerftochten en beproevingen centraal die de mens in zijn leven moet ondergaan. Hij voelt zich onderworpen aan de polariteit van leven en dood en aan de vele vormen van wedergeboorte. De mens is een eeuwige Odysseus die door alle wederwaardigheden heen op zoek is naar zijn thuis. Dat is de definitieve zin van zijn leven, verwoord in zijn verlangen naar heelheid of heil, vervolmaking of verlossing.

De godsdiensthistoricus en cultureel antropoloog Eliot omschrijft dit heel kernachtig als volgt: "De mens heeft zich altijd een doel gesteld, altijd gezocht naar volmaking of verlossing, het zij op aarde of in een vereniging met de goden na de dood. Hij heeft aardse doeleinden nagestreefd als het ontdekken van nieuwe landen of het veroveren van nieuwe gebieden; hij heeft de technische vooruitgang gezocht door betere werktuigen uit te vinden en de natuur beter te leren beheersen; hij heeft naar een lang en gelukkig leven gestreefd. Tal van mythen weerspiegelen iets van de vaak grillige wegen waarlangs hij dit alles heeft trachten te bereiken. Struikelblokken en beproevingen wachten hem op de mythische reis naar elke verheffing. Ook nu jaagt de mens in de samenleving doelstellingen na die hij zelf steeds verder weg stelt. Godsdiensten en filosofieën richten zich op verlossing, vrijheid, kennis en wijsheid, en tenslotte vragen als: hoe moet de mens leven? –hoe staat hij in relatie tot God? –is er een leven na de dood? (Mythen van de mensheid. Amsterdam 1977, 21).

5. Een droombeeld

Ik droom van een cultuur waarin mensen het niet-weten in ere houden, waarin ze argwanend staan tegenover alle grote systemen van denken (filosofisch, theologisch en politiek), waarin ze de grens van de rede respecteren als de grens van het kenbare en het toch niet kunnen laten om de grens te overschrijden en van 'noodzakelijke illusies' te leven en hier vorm aan te geven. We hebben immers geen antwoord op de belangrijkste levensvragen: waar komen we vandaan, hoe moeten we leven, wat is er na de dood? Maar dat niet-weten heeft alle culturen in hun verbeeldingskracht verbeelding. Dit niet-weten drukt zich uit in mythen en verhalen, die worden doorverteld aan de volgende generaties en de kleur van het leven bepalen. Het is als waarheid niet van belang, of God Zeus is die op de Olympus woont en vecht met zijn medegoden of dat God in het ontoegankelijk licht woont. Het is als waarheid niet van belang, of er sprake is reïncarnatie of een verrijzenis van het lichaam of dat we gewoon tot stof vergaan. Vertel het verhaal over de onderwereld, waar Hades de scepter zwaait, over de hemel waar we allemaal rond God verzameld zijn, over de verlichting van de boeddha-staat. Zonder die verhalen is ons leven kleurloos. 'Laat duizend bloemen bloeien'. We moeten gewoon al die verhalen aan elkaar blijven vertellen, zodat we een gemeenschap kunnen vormen van mensen die het fijn vinden elkaar te vinden in dezelfde verhalen en er nieuwe aan toe te voegen.

Het is een ramp als de grote verhalen verloren gaan, als onze kinderen niet meer weten wie Jahweh, die het joodse volk heeft geleid, als ze niet meer weten, wie Jezus Christus is, die ons naar de Vader zal brengen, als ze niet meer weten, dat goede en slechte goden ons omgeven die de verlichting bevorderen of in de weg staan, als ze niet meer weten wie Allah is en zijn profeet. Hoe meer gevarieerder de verhalen, hoe beter voor het leven.

Wat de dood in de pot is, is de verhalenverteller die zegt dat dit alles waar is, dat iedereen er in moet geloven, wil er iets van zijn leven terecht komen. Als een verhaal uitloopt op een straffende of belonende God die een eigen leven leidt los van het verhaal, als het verhaal gecodificeerd

wordt en in een dogmatisch systeem wordt vastgelegd, dan is het verhaal dood. Verhalen moeten poëzie blijven, willen ze een inspiratiebron voor de gemeenschap en vruchtbaar voor het leven zijn. Het verdogmatiseerde verhaal is onvruchtbaar en doodt het leven. Het maakt de verhalenvertellers tot 'eeuwige herhaalders' en niet tot creatieve uitvinders. Het verhaal gaat: laat het gaan. Het is in onze tijd niet gebonden aan een bepaalde cultuur, maar intercultureel.